

МАҚОМ ИЖРОЧИЛИГИДА ЧОЛҒУЛАРНИНГ АЛОМАТИ

Мамазияев Хуршиджон Аъзамжон ўғли

Фарғона давлат университети Санъатшунослик факультети “Муסיқий таълим ва маданият” кафедраси ўқитувчиси, муסיқашунос

E-mail: xurshd.joon123@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада ўзбек миллий мақом санъатида муסיқа чолғулари, айниқса, танбур чолғусининг ўрни ва аҳамияти ижрочилик маданиятининг тарихий жараёни кесимида очиб берилган

Калит сўзлар: ўзбек мақомлари, миллий чолғулар, табулатура, шохпарда, зарпарда, уд, танбур.

АННОТАЦИЯ

В данной статье раскрывается роль и значение музыкальных инструментов, особенно танбура, в искусстве узбекского национального статуса в контексте исторического процесса исполнительской культуры.

Ключевые слова: узбекские статусы, народные инструменты, табулатура, шохпарда, зарпарда, уд, танбур.

КИРИШ

Миллий чолғулар, уларнинг ижрочилик анъаналари, услуб ва усуллари муסיқашунослик соҳасида жуда кўп ўрганиладиган тармоқ бўлиб, уларда ижро этиладиган куй-қўшиқлар инсонлар турмуш тарзида муҳим ўрин тутиш билан бирга унинг маънавияти, муסיқий тафаккури ҳақида маълумот берувчи воситалардан бири ҳисобланади. Бундай асарлар номоддий маданий мерос намуналаридан бўлиб, халқимизнинг маънавий бойлиги, туганмас хазинасидир. Мумтоз муסיқа, хусусан, ўзбек мақомлари анашундай нодир дурдоналардандир.

Мақомлар – шеърят, чолғу муסיқаси ва хонандалик санъатларини бирлаштирган кўп тармоқли феномендир. Унинг пайдо бўлиши, тарқалиши, тараққиёти ва сақланишида муסיқа асбобларининг тутган ўрни бекиёс. Асрлар давомида халқнинг истеъдодли вакиллари чолғулар ёрдамида мақомларни бунёдга келтирдилар, тартиблаштирдилар, назарий асосларини ишлаб чиқиб амалиётга тақдим қилишда ҳам бевосида чолғуга суяндилар. Даврлар мобайнида ўз овоз таровати ва ижро имкониятлари жиҳатидан мақом ижрочиличининг етакчи чолғуси сифатида яшаб келган чолғулар миллий тафаккур феномени сифатида халқимизнинг маънавий рамзига айланди. Уларнинг қадимги ва бугунги кундаги ҳолати, тузилиши, анъанавий муסיқа

жараёнларида тутган ўрни каби жиҳатлари кўплаб чолғушунос олимлар ва мақомшунослар томонидан доимий ўрганилиб тадқиқ этиб келинмоқда.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Муסיқа чолғулари инсоният тафаккурининг маҳсули бўлиб, унинг пайдо бўлишини ҳатто илоҳий тушунчалар билан ҳам боғлайдилар. Одам овозига тақлидан вужудга келган чолғуларнинг қисмлари ҳам инсон тана аъзоларининг номларига ўхшашдир: “бошча”, “қулоқлар”, “бўғиз”, “бўйин”, “қорин” ва ҳоказо. Улар халқ тафаккурида жонли сифатида тасаввур қилинади, моҳир созанда кўлида “гапиради”, “куйлайди”. Бугунги кунда ҳам уларнинг асосий вазифаларидан бири хонанда овозига жўр бўлишдир. Яна шуни ҳам айтиш керакки, тарихий рисолаларда киши овози ҳам энг мукамал чолғу дея таърифланади.

Манбаларда ёзилишича Абу Наср Форобий ўзининг муסיқага бағишланган рисоласида чолғуларнинг турлари ва уларда ижро этиладиган куйлар ҳақида фикрларини баён қилар экан, чолғу муסיқаси асосан овозга жўр бўлиши, уни тўлдириши ва ҳофизга дам бериб чолғу нақоратларини ижро этиши ҳақида баён қилган. Абу Али ибн Сино ҳам муסיқа чолғулари ва уларнинг руҳиятга таъсири ҳақида ёзиб, чолғулар асосан инсон овозига тақлид қилишини ва рабоб номли камонли чолғу одам овозига энг яхши ҳамоҳанглик касб этишини таъкидлаган.

Танбур - мақом ижрочилигида якканавоз, жўрнавоз ва ансамблда ижро этиш вазифаларини бажаради. Якканавозлик асл мақом ижрочилиги тафаккурига хос жиҳатларни ўзида мужассамлаган.

Мақом ижрочилигида танбурнинг ўрни аввало, унинг жўрнавоз вазифасида келишидир. Хонанда аввало, бирон оҳангдор чолғу ёрдамида ўз овозига жўр бўлади, бошқача айтганда чолғу орқали ашула йўли тараннум этилади. Бундан ташқари хонандага мақомнинг ритмик формуласини кузатиб борувчи доира ҳамроҳлиги ёки ўзининг майин овози билан унга “фазовий чуқурлик” бахш этувчи дутор ҳамроҳлиги ўзбек мақомлари ижрочилигида асосий услубдир. Бундан ташқари бошқа торли чертма ва торли-камонли чолғулар ҳам мақом ижрочилигида ансамбль таркибида қатнашадилар. Бунда энг асосий мезон чолғуларнинг оҳанг жиҳатидан бир-бирига мутаносиблигидир. Якка чолғу ижросида эркин ижро ва созанданинг “шахсий мен”ини кўрсатиш учун қулай бўлса, ансамбль ижрочилиги жамоа аъзоларининг барчаси бир парда ва усулдан четлашмаган ҳолда синхрон ижро этиш керак бўлади. Бу аввало, созандадан бошқа чолғу овозларини эшитиш, унга мослашиш ва энг муҳими парда бирлиги жиҳатларини яхши билиш кўникмаларини талаб қилади.

Бирок чолғулар ўз тараққиёт йўлида нафақат жўрнавоз чолғу, ижродаги ўзига хос овоз тембри ва созанданинг маҳорати туфайли, якка чолғу сифатида ҳам ўз ўрнига эга бўлди. Халқ ичидан етишиб чиққан етук мусиқий истеъдод эгалари чолғу мусиқа ривожланишига улкан ҳиссаларини қўшганлар. Манбаларда ёзилишича, мил.авв VI-VII асрларда яшаб ижод қилган Фахлабод Марвазий ўз даврининг маҳоратли чолғу ижрочиси ва бастакори сифатида жуда машҳур бўлган. Ўша пайтларда энг мукаммал саналган “Барбат” чолғусининг ижро йўлини мукаммал эгаллагани боис уни Борбад Марвазий деб ҳам атаганлар. Худди бизнинг замонларда ҳам маълум бир чолғуни маромига етказиб ижро этадиган уста созандалар исмига ўша чолғунинг номи қўшиб “танбурий”, “ғижжакий”, “чангий” дея аташ расм бўлгани каби. Устоз созанда, дутор ва айниқса танбур ижрочилигида ўчмас из қолдирган забардаст санъаткор Турғун Алиматов хотирасига бағишлаб ўтказилган йиғинларнинг бирида устоз мусиқашунос Сойибжон Бегматов хазил аралаш созандани “Танбур ака” дея атаганларига ҳам гувоҳ бўлганмиз.

Маълумки, мақом сабоқлари азалдан чолғу ёрдамида ўргатилган. Чолғу пардалари асосида мақомларнинг бутун қонуниятларни тушунтириш мумкин бўлган. Шулардан бири парда яъний лад-товушқатор масаласи. Мақомларнинг лад асослари бугунги кун Европа андозасига таянган мусиқий таълим тизимидан бирмунча фарқли жиҳатлар орқали ўрганилган. Бунда устозлар чолғуларнинг парда тизимига суянганлар. Улар назарияда жинс ва жам атамалари билан тушунтирилиб Шарқ оҳанг доираларини ўзида тўла акс эттирар эди.

Мақомлар назариясининг асосини ташкил этувчи парда масаласи кўплаб илмий изланишларга асос бўлди. Ушбу илм билан шуғулланган барча муаллифлар уни очиб беришда албатта танбур чолғусига асосий воситачи сифатида таянадилар. Чолғу дастасида ўрнашган пардалар ўрни ва муносабати масалалари асосида мақом лад назариясини ёритиш энг ишончли ва ҳаққоний йўлдир. Зеро, нафақат мақомлар, балки бутун миллий мумтоз мусиқамизнинг барча тармоқларидаги мавжуд асарлар ижрочилиги таъсири остида танбур пардалари шакллангандир. Танбур чолғусининг мақом лад асосларини очиб беришдаги ўрнини таниқли танбурчи-созанда Абдували Абдурашидов ўзининг илмий изланишлари¹ натижасида исботлаб берган.

¹ Абдукаримов М. Танбур, сато и сатар в музыкальной традиции Узбекистана и Таджикистана. Диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – Ташкент: 1997.

Муסיқа чолғулари мақом санъати илмида ўзига хос терминалогияъни шаклланишида ҳам муҳим ўрин тутди. Аввало, мақом иборасининг ўзи ҳам чолғуда ўрнашган бармоқ ўрни деган маъноларни билдиради. Бундан ташқари биргина парда атамасининг ўзи мақомлар ижрочилигида чуқур из қолдирган. Мақомларнинг парда тизимини танбур товушқаторида ифодаланишида лад назариясининг функционал хусусиятлари аввалги ўринларда туради. Парда тизимининг функционал томони – бу муайян лад тизимларига хос бўлган товушқатор асосида ҳар бир парданинг бажарадиган вазифаси, эгаллаган ўрни назарда тутилади. Амалдаги мақом йўлларида “*парда*” ва “*ним парда*” тушунчалари мавжуд. Бу бутун ва ярим тонликларнинг турли даражалардаги турларини ифодалайди. Функционаллик жиҳатидан қаралганда мақом пардалари ўрнашган ва ўрнашмаган пардаларнинг муносабати жиҳатидан бир неча турларга бўлинар экан. Аввало, мақом товушқатори асосида ётадиган энг пастки асосий парда энг ўрнашган парда ҳисобланади. Уни Ғарбча муסיқа назариясидаги тоника тушунчасига тенглаштирсаларда бажарадиган вазифаси ва мавқеи жиҳатидан унга тўла мос келмайди. Тоника Европа муסיқасида қайси регистрда келишидан қатий назар аниқ функционал ўринга эга бўлади. Яъни у асар товушқаторидаги жойлашган ўрнига, энг пастда ёки бир икки октава юқорида бўлишига, қарамасдан қатий таянчлик вазифасида келади. Шарқ монодиясида эса “*Шохпарда*” аталмиш махсус парда борки бу куй товушқаторининг энг асосий ва ягона таянч пардасидир. У – муסיқа асари товушқаторининг энг пастки ўрнида жойлашади. Ҳар бир мақом-парда тизимида бир шохпарда бўлади. Товушқатор таркибидаги бошқа ўрнашган пардалар эса “*Зарпарда*” деб номланади. Зарпарда – асосий таянч каби бўлмасда мақомлар ривожланиши жараёнида турғунлик вазифасини бажаради. Шохпарда ва зарпардага нисбатан нотаянчлик хусусиятни кўрсатувчи ўрталик пардалар “*Заиф парда*” деб юритилади. Улар таянч пардалар билан ўзаро муносабатга киришиб куйнинг жилоли янграшини ва тўлақонли товушқатор тизими шаклланишини таъминлайди.

Мақом ижрочилигида чоғуларнинг тутган ўрнидан яна бири нота ёзуви пайдо бўлишига асос бўлгандир. Бугунги кунда Шарқ нота ёзуви деган тушунча мавжуд. Миллий оҳанглари ёзув билан ифодалашга бўлган ҳаракатлар азалдан мавжуд бўлган бўлиб, унинг илк намунаси Форобийнинг “Катта муסיқа китоби” (كتاب الموسيقى الكبير) да учрайди. Аллома чолғу ижрочилари учун товушқаторлар кўрсаткичини кўрсатувчи белгилар орқали ўз ёзув тизимини таъриф қилган.

Бирмунча мукамалроқ кўринишда бўлган нота ёзувлари Сафиуддин Урмавий изланишларида кўзга ташланади. Форобий каби Урмавийнинг нота тизими ўша даврларнинг мукамал чолғуси бўлган Уд учун мўлжалланган. Бирон чолғу воситасида юзага келган ёзув тизими илмда “табулатура” деб юритилади. Урмавий табулатураси тузилиш жиҳатидан илк мукамалроқ кўринишда бўлиб, муаллиф унинг воситасида ўн икки мақом куйларидан баъзиларини мисол тариқасида ёзиб қолдирган. XX аср мақомшунос алломаси Исҳоқ Ражабов ушбу табулатура ёзувини илмий ўрганиб бугунги кундаги нота тизимигага кўчиришга ҳаракат қилган. Унинг намунасини ўзининг “Мақомлар” монографиясида келтирган².

Танбур чолғуси етакчиликни қўлга киритгач унинг воситасида янги, янада мукамалроқ кўринишдаги табулатура тизими юзага келдики биз уни бугунги кунда танбур чизиклари сифатида яхши танзимиз. Ушбу ёзув танбур пардалари асосида чизилган чизиклар воситасида ўзини намоён қилади. Танбур чизиклари ўз даврида назариёт ва амалиётда бирдай қўлланилганлиги манбаларда такидланади. Рус мусиқий тадқиқодчиси В.Успенский “Шашмақом” туркумини ёзиб олиш жараёнида бунга дуч келгани ҳам айтилади. Унга кўра Ота Жалол Шашмақомнинг бир куйини танбур чизиғи воситасида хотирасига тушириб олиб сўнгра ёзув учун тақдим этган экан. Танбур чизиклари воситасида мақомларнинг тўла кўриниши хатга туширилган бўлиб, бугунги кунда унинг замонавий нота ёзувига ўгирилиб илмий шарҳланган вариантлари ҳам пайдо бўлди. Мақомшунос устозлар О.Матёқубов, Р.Болтаевлар сайи ҳаракатлари ўлароқ юзага келган ушбу илмий иш ўзлик мусиқамизнинг эски кўринишлари асосида Шарқ мусиқий тафаккурини тўлароқ тушунишга замин бўлади.

Ушбу ёзувларнинг бугунги кунда мавжуд нусхаларидан бирида Хоразм мақом ижрочилигига хос бўлган яна бир мақом туркуми “Дутор мақомлари” ҳам тўла ёзиб олинган бўлиб, бу нусха бугунги кунда асл кўринишлари унитилиш ҳолига келган ушбу туркумнинг қайта жонланишига асос бўлди.

Ва ниҳоят, танбур – Шашмақом ва умуман мақомот тизимининг рамзидир. Бугунги кунда мақом деганда - танбур ва танбур деганда - мақом куйлари халқ тафаккурида жонланади. У анъанавий мумтоз мусиқа ижрочилиги билан шу қадар боғланганки, қайта ишланган чолғулардан таркиб топган халқ чолғулари оркестри таркибида композиторлик мусиқа ёзув тизими асарларини танбур воситасида ижро этиш менинг қарашимда эриш туйилади. Унинг ўрни миллий куй оҳанглари ифодаловчи ижрочилик амалиётидир.

² Ражабов И. Мақомлар. Т., 2006. 117-134 бетлар

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда чолғулар мақом ижрочилигида уч ўринда ўзини намоён қилади.

•Биринчидан яккасоз чолғу. Мақомлар йирик икки қисмга бўлинади. Уларнинг бири соф чолғу мусиқа туркумларидан иборатдир. Мақом пардалари ва мавзуийлик жиҳатлари айнан шу туркум қисмларида мужассамлашган. Асл мақом ижрочилигида аввало чолғу қисм бирин-кетин ижро этилади. Хонандалар ва тингловчи аудитория мақомнинг рухиятига тўла кириб, ўзини унга созлаб олганидан сўнг наср яъний ашула бўлими ижро этилади. Бундан ташқари халқ ичида мақом йўлида ижод этилган бастакорлик намуналари ҳам тарқалганки улар орасида чолғу мусикаси муҳим ўрин эгаллайди.

•Иккинчидан хонандага жўр бўлиш вазифаси. Асосан хонанданинг ўзи томонидан мақом ашулаларига жўрнавозлик вазифасини бажаради. Баъзи ҳолларда бошқа бир созанда ижрога жўр бўлиши мумкин. Шунини ҳам айтиб ўтиш лозимки, ижрочилар одатда фақат чолғучи созанда ёки хонандаликка ихтисослашадилар. Икки йўналишни ҳам бирдай олиб кетиш ҳолатлар кам кузатилади.

•Чолғунинг кейинги ўрни ансамбль таркибида намоён бўлади. Мақом ансамблларида барча чолғулар бир монодик куйни ижро этиш билан бирга ўз ўрнига ҳам эгадир. Ансамбль воситасида соф чолғу куйлар ижро этилиш билан бирга хонандаларга жўрнавозлик ҳам қилинади.

Замонавий мақом санъати ижрочилигида чолғуларнинг янгича услуб-усуллари юзага келди. Мақом санъати мусиқа чолғуларининг ўзига хос йўналишда ривожланган ижрочилик услублари, дилларни қитиқловчи майин овози ҳамда чолғу мусикаси унга умрбоқийлик бахш этилишига, халқимизнинг барча ёшдаги аъзолари орасида суюб тингланишига сабаб бўлган. Бугунги кунда мавжуд кўхна асарлар билан бирга замонавий бастакор ва созандаларнинг ижод маҳсуллари ҳам мусиқий хазинамизнинг олтин фондидан жой олмоқда.

REFERENCES

1. Абдукаримов М. Танбур, сато и сетар в музыкальной традиции Узбекистана и Таджикистана. Диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – Ташкент: 1997.
2. Бегматов С. Матёкубов М. Ўзбек анъанавий чолғулари. Тошкент: 2008.

3. Орипов З. Шарқ мусикий манбашуноси (X-XI асрлар). –Тошкент: Fan va texnologiya, 2008. – 160 б.
4. Ражабов И. “Мақомлар” Тошкент. 2006.
5. Фитрат А. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи. – Тошкент: 1993. – 33б.
6. Абдукаримов М. Танбур, сато и сетар в музыкальной традиции Узбекистана и Таджикистана. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. – Ташкент: 1997. – 26 б.
7. Эшанкулов М. Музыкальные инструменты в системе искусства макома. Диссертации на соискание ученой степени доктора искусствоведения. – Санкт-Петербург: 2016. – 174 с. СМИ.
8. Абдурашидов Абдували Абдулмаджидович (2020). Об определении разновидностей строя танбура и их обозначений. Вестник музыкальной науки, (2), 196-206. doi: 10.24411/2308-1031-2020-00036
9. Mannopov, S., Karimov, A., Qurbonova, B., & Dilobar, J. (2022, February). THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF MUSIC. In *Archive of Conferences* (pp. 49-52).
10. Mannopov, S., Karimov, A., Qurbonova, B., & Dilobar, J. (2022, February). THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF MUSIC. In *Archive of Conferences* (pp. 49-52).
11. Mannopov, S. (2004). Uzbek folk music culture.(Study guide) Tashkent. *New Age Generation*.
12. Маннопов, С. (2018). Навобахш оҳанглар. Т.: IJOD-PRESS наириётти.
13. Маннопов, С. У. Л. Т. О. Н. А. Л. И. (2004). Ўзбек халқ мусиқа маданияти. *Янги аср авлоди*.
14. Маннопов, С. (1852). Ходжи Абдулазиз Абдурасулов (1852-1936).
15. Abdusattorov, A. About Makom Melodies Adapted for Orchestra of Uzbek Folk Instruments. *International Journal on Economics, Finance and Sustainable Development*, 2(11), 28-30.
16. Kurbanova, B., Khurshid, M., & Tokhirjon, S. (2022, May). THE ROLE AND IMPORTANCE OF A SYSTEMATIC APPROACH TO TEACHING IN THE FINE ARTS. In *Archive of Conferences* (pp. 105-107)
17. Мамазияев, Х. А. Ў. (2022). МАҚОМ САНЪАТИДА МУСИҚА ЧОЛГУЛАРИНИНГ ТАДРИЖИ. *Science and innovation*, 1(С3), 7-14.